

ГІПОТЕЗИ

Олександр Добриця

●

«ДИЯВОЛОМ НАУЩЕНИЙ», АБО ІСТОРІЯ ОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ЖИТТЯ

Чи був для Русі акт прийняття християнства прогресивним? У більшості вчених на це питання відповідь позитивна. Тож немає сенсу вести перелік тих надбань, які отримала Київська держава з новою релігією, що до того ж мала тут підготовлений ґрунт. Були, звичайно, і втрати, як завжди буває, коли вмирає не тільки самобутній світ язичництва, але і просто окрема людина. Тим більше, що нове не завжди несе з собою тільки прогресивне. Християнство у ті часи було не просто релігією, а могутньою ідеологією, і, в першу чергу, Візантійської імперії, з рук якої Русь її й прийняла, перетворившись у релігійного васала Константинопольського патріархату, що, у свою чергу, виконував волю царградських імператорів. Тобто, інша держава через свій церковний клір та своїх прихильників у правлячій руській верхівці нахабно втручалася у справи молоді слов'янської держави.

На відміну від Болгарії, яка була поряд з Царградом, Русь не ставила на коліна силою — її поступово втягували у залежність від «старшого брата» заколотами та злочинним усуненням від влади самостійних або небажаних з політичної точки зору князів. Руська земля влаштувала Візантію слабкою і роздрібною, але зробила її такою вдалося не одразу. Перші християнські володарі у Києві — Володимир Святий та Ярослав Мудрий відстоювали, як могли, свій незалежний політичний курс, але їх спадкоємці його не втримали. Адже вони зіткнулися не тільки з добре відпрацьованою століттями грецькою ідеологічною машиною, але і з тактикою «плаща й кинджала», про що свідчить надто велика смертність серед Рюриковичів у другій половині XI ст. Саме тоді суб'єктивний фактор відіграв значну роль у вирішенні династичних питань, і вчинки окремих історичних осіб були доленосними. На жаль, у нас ще домінує думка, за якою на хід історичного процесу впливає не особистість, а народ, який у нас і «богоносець», і «державотворець». Хоча за цією абстракцією нічого не стоїть, якщо не бачити головного, що народ це, в першу чергу, — об'єднання особистостей, які діють на свій розсуд у певних соціально-політичних та економічних умовах. Без однієї цеглини не буде цілого дому. А якщо знищити ті, що містяться у фундаменті? То це вже буде руїна. Так і в суспільстві. Якщо цілеспрямовано вбивати тих, хто вирішує долю держави, вона не витримає або стане іншою, і не такою, яка мріялась. Тож не дивно, що нас цікавить, хто стояв за кримінальними подіями минулого, виконуючи во-

лю Царграда. Вважати усіх без винятку князів за потенційних вбивць ми не можемо, бо такого у житті не буває. Тим більше, що володарі Русі власноруч нікого не вбивали, а діяли через найманих убивць. Зараз за браком документальних свідчень важко висунути обвинувачення конкретній історичній особі XI ст., намагаючись відповісти на питання «хто винен?». Але можна викласти версію подій сивої давнини у вигляді гіпотези, якщо керуватися відповідями на інше питання — «кому це було вигідно?». То тоді з небуття на перший план висувається постать до цього малопомітна, яка завжди ховалася за спинами братів, а пізніше сина — це постать князя Всеволода Ярославича, п'ятого сина Ярослава Мудрого. Тож придивимося до нього пильніше і поміркуємо.

Всеволод Ярославич (при хрещенні отримав ще й ім'я Андрій) народився у 1030 році в сім'ї великого київського князя Ярослава Володимировича Мудрого та Інгінгерди — Ірини — дочки шведського короля Олафа. Сталося це, мабуть, у Києві, бо громадянська війна, розпалена його батьком за право володіти великокняжим «столом», вже закінчилася. Ярослав Мудрий скинув з трону свого старшого брата Святополка, звинувативши останнього у вбивстві двох молодших братів Бориса та Гліба. Так висвітлюють ці події літописець та церква, яка визнала загиблих першими руськими святыми. Правда, є незалежне історичне джерело — «Еймундова Сага», де її герой варяг Еймунд докладно розповідає про те, як він за наказом саме Ярослава вбиває його брата Святополка, а можливо, як вважають деякі вчені,¹ і самого нещасного Бориса. Вже тоді вважалося, що кращі свідки — це мертві свідки, тому найманця Еймунда ледь не скарали на горло люди Інгінгерди, яка заманила варяга в пастку. Але тому пощастило не тільки втекти, але і написати «донос»-сагу про свої пригоди на Русі. Тож батьки Всеволода, як бачимо, не комплексували і вміли діяти рішуче. Інакше б не бачити їм ані Києва, ані «золотого стола», боротьба за який, до речі, тоді ще не закінчилася. Адже ще були живі два брати Ярослава: Мстислав Хоробрий, який з Чернігова керував усім Лівобережжям Дніпра, та Судислав, який князував у Пскові. Та і племінник у Полоцьку теж спокійно с пати не давав, бо при бажанні теж міг претендувати на Київ.

Але настає 1036 рік. Мстислав, людина богатирської статури, підхоплює під час полювання якусь хворобу і раптово помирає, не залишивши спадкоємця, бо його єдиний син з невідомих причин вмер ще три роки тому. Отже, урвалася чернігівська династія, і Ярослав без перехідного приєднує до своїх володінь майже половину Русі. Немає ніяких свідчень про те, що великий київський князь якимось чином прискорив смерть своїх родичів, хоча усе, що сталося, було йому на користь. Проте, наступний його крок коментарів не потребує. Він наказує у цей же час схопити свого останнього живого брата Судислава і кидає того у поруб (в'язниця тих часів). Тобто, нарешті, досягнута мета життя Ярослава Мудрого — він стає «самовладцем» майже усієї Руської держави, бо тільки полоцький князь спромігся відстояти своє князівство.

Ось на такому історичному тлі і минули дитячі роки Всеволода. Виховувався він при батьках і тому мав можливість бачити і чути багато з того, що вважалося сімейною таємницею. Адже він володів материнською шведською мовою, і розмови варязьких гвардійців були йому зрозумілі, а ті не могли не згадувати свого командира Еймунда і того, що він скоїв. Та й батько з матір'ю, неодмінно, як це буває в кожній родині під час суперечок та сімейних сварок, хоча б тому, що Інгінгерда наставляла роги Ярославу з ярлом Ронгвальдом, не раз, мабуть, у запалі говорили не те, що повинні були слухати сторонні вуха, не помічаючи при цьому хлопчика, який вештався по усіх кутках палацу. Хоча навряд чи перебіг кривавої боротьби за трон був такою вже таємницею

для членів великокняжої сім'ї та їх прибічників. Інша справа, утаювати вчинки узурпатора та братовбивці від широкого загалу та перекручувати факти, які набули небажаного розголосу. Тому юнак, аби не покуштувати березової каші, повинен був добре усвідомити, що можна говорити вдома, а що на людях. Отаке хатне виховання. Проте освіту діти Ярослава отримали добру. Всеволод виявився дитиною об дарованою і здібною до навчання. Пізніше він увійшов в історію як перший руський поліглот, якого звали «багатомовним дивом». На відміну від старших братів, які любили полювання і яких батько вже залучав до управління державою, а Володимира навіть посилав у далекі військові походи, Всеволод увесь вільний час проводив у бібліотеці та спілкуванні з духовними особами, якими після хрещення Русі були головним чином греки. Посланці Царграда були для нього не тільки духовними отцями, але і першими наставниками та вчителями, носіями цісарської ідеології Другого Риму, що не могло не вплинути на свідомість молоді людини. Княжич багато читав, але, на жаль, ми ніколи не дізнаємось, на які питання він шукав відповіді в книгах. А ось до якого висновку він прийшов — ми можемо здогадатися. Адже саме Всеволод став найулюбленішим сином Ярослава, а це передбачає певну спорідненість душ і близькі погляди на життя. А якщо батько завжди у вчинках керувався принципом, за яким велика мета виправдовує засоби, то чи міг його улюбленець, а в мріях і спадкоємець, мати інші переконання?

У 1043 році відбулася невдала війна з Візантійською імперією. Русофоб грецький імператор Константин IX Мономах відбив напад руських військ під проводом Володимира Ярославича. Загинула більшість учасників походу, а полонених греки осліпили. Почалася копітка дипломатична робота, яка через декілька років завершилася укладенням мирної угоди, закріпленої династичним шлюбом дочки імператора Марії з Всеволодом Ярославичем. Особливість цієї події в тому, що до цього часу Ярослав намагався проводити незалежну політику від Царграда, він навіть призначив митрополитом русина Ларіона в піку Константинопольському патріарху, не говорячи вже про те, що укладав шлюби своїх дітей тільки з королівськими домами Європи, прихильниками західної церкви. І ось, нарешті, у великокняжій сім'ї з'явилася представниця бастиону східного християнства. Зважаючи на той факт, що Русь не так давно прийняла нову віру саме з рук Візантії і більшість духовенства становили або греки, або їх палкі послідовники, молода принцеса мала усі підстави сподіватися на їх підтримку і ставала фактором неабиякої політичної ваги. Особливо напередодні розколу християнського світу на католицьку та православну конфесії. На Русі почалося створення політико-релігійних партій відповідних орієнтацій. Тож Всеволод, як чоловік візантійської принцеси, був просто приречений стати на чолі так званої «грецької партії», яка мала не тільки значний вплив на правлячу верхівку держави, але і завжди могла розраховувати на підтримку Царграда у боротьбі за владу. Таким чином, молодий князь знеацька перетворився для греків на Русі у персону номер один, став своєрідним гарантом геополітичних інтересів Візантії. І було б дивно, аби Константинополь не зробив усе можливе і неможливе для просування свого протезе на великокняжій «стіл». Для імперії з тисячолітнім досвідом організації кривавих заколотів, тирановбивств і таємної дипломатії це було суто технічним завданням.

Та й навряд чи вибір греків впав на Всеволода випадково, адже кожен піп на Русі був не тільки місіонером, але й своєрідним розвідником, що регулярно звітував церковному керівництву у Константинополі, залежному від імператора, про стан справ у новохрещеній державі. Ма-

буть, було у Всеволода в характері щось таке, що дало підстави вважати його здатним на крайні вчинки. Для греків не було таємницею його «сріблολюбство» та черствість, які стали впадати в око руським літописцям тільки наприкінці його життя, коли у того вже не було причин маскувати свою поведінку. А тоді, на початку життя, про це могли знати тільки його вихователі. Їм також було відомо, що княжич змалку звик скоріше вчікувати слушного перебігу подій, ніж їх створювати. Тобто потрібна була людина, яка б постійно надихала його на вчинки. І таку роль, за їх розрахунками, належало виконати принцесі Марії, яка у 1052 році прибула до Києва.

До речі, її доля теж цікава. Вона була дочкою не від законної дружини імператора, а від його фаворитки Склірини. Правда, її матері якимось чином вдалося пережити трьох жінок Константина IX (у Царграді з допомогою отрути всяке траплялося) і врешті-решт стати такою імператрицею. Так що дівчина, проживши усе життя серед брудних інтриг цісарського палацу, пройшла добрий вишкіл і їй були знайомі шляхи, які ведуть до трону. Приклад матері свідчив — людина при бажанні може піднятися з небуття і власноруч створити свою долю. А якщо це можливо у могутній імперії, то чому не взяти владу в країні «варварів», більшість з яких все ще язичники, незнайомих з усіма тонкостями боротьби за трон «цивілізованих» народів? Так, чи приблизно так, могла розмірковувати принцеса або її мати, проводжаючи дочку на Русь.

Звичайно, ми не можемо точно знати, про що думала Марія і які розмови вона вела з нареченим. Але одне природне запитання молода княгиня рано чи пізно повинна була поставити перед чоловіком — чи є у нього якась можливість згодом стати великим князем? І тут Всеволод повинен був би зізнатися, що такого шансу в нього майже немає. Навіть якщо помре 74-річний батько, а старий Судислав так і не вийде з поруба, то на престол сяде старший брат Володимир, князь новгородський, який має досвід полководця і віддану йому армію. А за ним право на велике князівство мають за традицією ще й брати Ізяслав та Святослав. Не говорячи вже про полоцького князя Всеслава, який міг претендувати на Київ.

Як бачимо, шансів у Всеволода дійсно не було, якщо, звичайно, не станеться дива. Дива не сталося, але після весілля молодих раптово помирає головний претендент на київський стіл тридцятидворічний новгородський князь Володимир Ярославич, той самий, що недавно воював з Візантією. Збіг обставин? Літописи, відредаговані сином Всеволода Володимиром Мономахом, цю подію ніяк не коментують, неначе смерть молодого князя у розквіті сил явище звичайне. Проте для теми нашої розмови це перший дзвінок, адже в подальшому такі «несподіванки» будуть траплятися усе частіше, і нас уже не буде дивувати той факт, що усі вони на користь Всеволода.

У 1053 році у молодого подружжя народжується син, який згодом увійде до історії як Володимир Мономах. І знову перед Марією, певно, постало питання, а чи може її син хоч коли-небудь стати великим київським князем? Відповідь її чоловіка повинна була бути тільки негативною, бо у їх сина жодного шансу, навіть теоретичного, бути не могло. Адже для того, щоб княжич сів на «золотий стіл» повинні вмерти його дід Ярослав і брат діда Судислав, полоцький князь Всеслав і, звичайно, батько та його брати: Ізяслав, Святослав, Вячеслав, Ігор, а потім настає черга дев'яти племінників батька від старших братів. Тобто повинні піти у вічність аж 17 князів! А такого навіть за теорією ймовірності не могло статися. Можна, звичайно, дочекатися смерті старих та до-

рослих представників династії Рюриковичів, але чекати смерті молодих князів, які на той час у більшості своїй були ще дітьми — безглуздя. Тут не допоможе ані щасливий перебіг обставин, ані випадковість; навіть боги війни та епідемії не впоралися б з таким завданням. То що ж залишається? Та тільки одне — вбивати. Іншого пояснення феномену вокняжіння Всеволода, а після—його сина Мономаха у Києві ми не знайдемо. Залишається тільки з подивом спостерігати, з якою майстерністю і послідовністю ця сімейка, ховаючи кінці у воду, позбулася усіх своїх конкурентів. І допомагав їм у цьому не стільки диявол, скільки Царград, який за свої послуги вимагав пильнувати і, якщо треба, відстоювати інтереси імперії в Руській державі. Саме під його тиском «грецька партія» скинула першого руського митрополита і поставила на його місце грека. Тобто знову була відновлена залежність нашої церкви від Константинопольського патріарха. Тепер усе, що б не відбувалося на Русі, автоматично ставало нібито внутрішньою проблемою Візантії. Тож і підтримка Царградом «грецької партії» та її лідера у Києві була гарантована, незалежно від того, який імператор сидить на троні.

Чому ми говоримо саме про Київ? Та тому, що Всеволод, на відміну від своїх братів Ізяслава та Святослава, які княжили у Турові та на Волині, безвиїзно сидів біля вмираючого батька. Може, й справді любив старого більше, ніж інші (як це стверджує літописець), а може, до останньої хвилини сподівався, що Ярослав Мудрий зробить саме його, найулюбленішого сина, своїм спадкоємцем в обхід старших братів. Адже ж пішов свого часу на такий крок дід Володимир Святий, який зробив усе, аби віддати владу Борису, а не старшим дітям—Святополку та Ярославу. Хто знає, може, і була така думка у Ярослава Мудрого, але він перед смертю мав пригадати, чим закінчилася така спроба — війною і братовбивством, і новий гріх на душу брати не хотів. А про те, що такі натяки з боку Всеволода були, свідчать останні слова помиряючого: «Сину мій!.. Якщо тобі Бог дасть прийняти волость стола могого **після братів своїх по праву, а не насильством**, то коли одведе тебе Бог од живоття твого, тут ти ляжеш, де ото я, коло гробу могого, тому що люблю я тебе більше, ніж братів твоїх».² Літописець це записав із слів самого Всеволода, коли той збирався помирати і вирішувалося питання, де його поховати. Тож якщо відкинути сумнівну тезу лукавого князя, що Ярослав перед смертю пророкував саме йому великокняжий «стіл», то тема розмови, що тоді відбулася поміж батьком і сином, надто промовиста.

Ярослав не наважився віддати владу Всеволоду або іншому сину в одні руки, хоча сам та його батько боролися за це усе життя. Він так і не спромігся змінити форму правління на європейський зразок, де королі віддавали владу одному спадкоємцю, як правило, старшому сину. Ярослав залишив старий порядок наслідування, коли влада переходить від брата до брата, а після—до старшого племінника. До того ж він поділив Русь поміж синів, перетворивши могутню унітарну державу на федерацію. Тобто, створив політичні передумови до її децентралізації, які не тільки випереджали соціально-економічні процеси у суспільстві, але і надавали їм небажаної динаміки. Дезінтеграційні процеси почали розвиватися надто швидко; і дуже скоро Русь як єдина держава перестала існувати.

Проте це у майбутньому, а у 1054 році новий великий київський князь Ізяслав отримав, крім Києва, ще й Великий Новгород з Туровом, його брат Святослав — Чернігів з Тмутороканню та Муромом, а наш «герой» Всеволод — Переяслав і Ростово-Суздальські землі. Молод-

шим братам Ігорю та Вячеславу відійшли відповідно Волинь та Смоленськ.

За заповітом, старший брат повинен був ставитися до молодших, як батько до дітей, а усі вони були повинні керуватися у своїх діях принципами взаємної любові та слухняності. Як бачимо, формулювання надто невизначене. Тут все залежить від особистості великого київського князя — енергійний та сильний може стати диктатором, а слабкий — примарним правителем. Ізяслав же був за вдачею, як-то кажуть, ані риба, ані м'ясо. Мабуть, розуміючи це, і закликав помираючий Ярослав дітей жити у любові, попереджуючи: «Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то і самі погибнете, і землю отців і дідів погубите...».³

Як у воду дивився. Хоча, щоб дійти такого висновку, не треба було бути таким вже й мудрим. Адже п'ятеро його синів і полоцький князь Всеслав, якому любити своїх родичів було зовсім ні до чого, були потенційними супротивниками, і смерть кожного з них була бажаною для інших, бо усувала конкурента і скорочувала шлях до київського трону. І тільки нестача сил не давала їм можливості розпочати боротьбу за владу одразу. Та і міжнародні події робили це неможливим, бо в той же рік християнський світ розколовся на католицьку та православну конфесії. Православна Русь залишилася релігійним васалом Візантії, але навіть лідер «грецької партії» Всеволод скористався з цього не міг. Бо, по-перше, зненацька у Царграді від чуми помер його тесть, а по-друге, він був змушений їхати у свій Переяслав, як і його брат Святослав до Чернігова. Їх чекала нагальна необхідність швидко формувати тільки їм підлеглі армії та апарат управління у щойно отриманих у спадщину землях. Без цих політичних інструментів годі було й думати не тільки про владу у державі, а навіть про власну безпеку.

Складність ситуації для переяславського та чернігівського князів була в тому, що обоє вони сподівалися на підтримку грецького митрополита, кафедра якого була у Київській Софії, тоді як Київ належав їх старшому брату Ізяславу. Але, на їх щастя, великий київський князь вирішив зробити ставку на релігійну громаду Десятинної церкви, яка, на відміну від Константинопольського патріархату, визнавала зверхність духовної влади над світською, що дуже нагадувало позицію римських пап того часу. Коли б Ізяслав мав хоч крихту таланту свого батька Ярослава або діда Володимира, то така орієнтація, можливо б, дала змогу відстояти незалежність руської церкви від Царграда. Та не судилося. На жаль, старший з Ярославичів був людиною без здібностей і у вирішенні державних питань повністю покладався на поради енергійного Святослава та поміркованого Всеволода, з якими і уклав угоду про спільні дії. Цей союз на деякий час гарантував безпеку самих триумвірів, захист їх спільних політичних інтересів, а, головне, розв'язував руки у боротьбі з слабшими супротивниками. Тож не дивно, що «таємничі події» не примусили себе довго чекати.

У 1057 році з невідомих причин помирає у Смоленську князь Вячеслав. Старші брати-триумвіри одразу на його місце силоміць переводять з Волині останнього молодшого брата Ігоря, для якого, як стверджує М. Грушевський,⁴ це було пониження. Та не минуло і двох років, як у тому ж Смоленську зненацька помирає й Ігор. Що це за кляте місце Смоленськ, де мруть, наче мухи, молодші за віком сини Ярослава? Все стає зрозумілим, коли дізнаємося, що землі померлих поділили поміж собою Ізяслав (перебрав собі Волинь) і Всеволод, якому саме Смоленськ і відійшов. Ось що значить добре підготовлена і проведена

операція по усуненню конкурентів. І знову літописці мовчать, наче нічого не сталося. Правда, сам цензор — Мономах обмовився у своєму «Повчанні», коли згадував, як за наказом батька саме в ці роки двічі водив війська під Смоленськ.⁵ Тож брати Всеволода не так вже й легко помирили. І зовсім не дивно, що, коли підріс син смоленського князя, то він підняв меч на своїх дядьків Ізяслава та Всеволода. Нам невідомі подробиці подій, але суть їх зрозуміла. Почався процес знищення конкурентів, і методи при цьому використовувалися різні. Так, у цей же час тріумвірн витягли з поруба після 24-річного ув'язнення свого стрия Судислава, але не для того, щоб відпустити стару людину на спокій, а для того, щоб зробити його ченцем. А монахи, як відомо, прав на трон не мають. Хоча треба зазначити, що Ярославичі були тут не оригінальні, вони тільки повторили те, що зробили того ж таки року греки зі своїм імператором. Тобто, процедура постриження в монахи претендентів на трон була, так би мовити, новинкою сезону. А хто був популяризатором грецької «моди» на Русі, нам відомо.

Несправедливість та егоїзм породжують і жорстокі закони. Так, Ярославичі, намагаючись навечно позбутися зазіхань на свою владу дітей своїх передчасно померлих братів, ввели у дію закон про ізгоїв (можливо, витвір самого Ярослава Мудрого), за яким нащадки князя, що не встигли за життя побувати на великокняжому «столі», оголошувались поза законом. Сиротам залишалося ставати або підлабузниками і годуватися крихтами з панського столу своїх щасливіших родичів, або напіврозбійниками, що вимушені боротися за місце під сонцем із зброєю в руках.

Першим ізгоєм став 29-річний Ростислав — син старшого брата тріумвірів Володимира, що так зненацька колись помер у Новгороді. Цей молодий княжич у 1064 році втік з друзями до Тмуторокані, землі, яка на той час була чимось схожа на пізнішу козацьку вольницю, де постійно збиралися шукачі пригод з Русі та і з усього Причорномор'я. Тільки тут у князя-ізгоя міг з'явитися хоча і малий, але шанс стати правителем.

Ростислав був войовничої вдачі, і, як опозиціонер, повністю влаштував «козарів» — іудейську громаду Таманського півострова, на гроші якої він швидко зібрав босездатну армію і встановив контроль над Тмутороканню, яка належала Святославу Ярославичу. Хоча й іншим тріумвірам Ростислав був, як кістка в горлі, адже, він уособлював собою нескореність долі і подавав небажаний приклад іншим племінникам. А після перших військових успіхів він став небезпечним і для Візантії, бо у неї під боком виникла незалежна держава, яка могла стати правонаступницею Хазарського каганату.

Тож Ростислав був просто приречений вмерти, коли усі зрозуміли, що силою його з князівства не скинути. У цьому були зацікавлені усі можновладці Русі й Візантії, де, до речі, при новому імператорі Константині Дуці з'явилася «мода» вбивати полководців, які потенційно могли погрожувати владі цісаря. Тому і вбивця був відповідний — імператорський намісник, катепан. Під час бенкету в Тмуторокані «він, випивши половину чаші, половину дав князеві пити; притиснувши пальцем у чашу, — бо мав під нігтем смертну трутину».⁶ Цікавий метод. Проте про нього ніхто б не дізнався, аби вбивця, повернувшись до Корсуня в Криму, не став пророкувати смерть Ростислава через вісім діб. Що і сталося. Треба відзначити, якість отрути, яка вбиває не одразу. Як тут не пригадаєш смерть батька Ростислава та молодших синів Ярослава.

Реакція греків у Криму на події в Тмуторокані була бурхливою. Корсунці без суду і слідства побили камінням катепана. Як пояснюють

історики, греки боялися помсти Києва. Але ж це абсурд. Боятися далеких тріумвірів, які щойно воювали з племінником, і не боятися власного імператора? Адже вбивство натовпом його намісника, що виконував волю Царграда — це теракт і заколот проти влади. Злочин у Візантії найтяжчий. Проте, якщо добре подумати, то вони нічим не ризикували, адже швидка смерть катепана, який не вмів тримати язика за зубами, була бажаною як для Царграда, так і для Києва, де сиділи замовники вбивства Ростислава.

Нас цікавить інша подробиця. Звідки літописець міг знати про отруту під нігтем? Адже це було відомо тільки вбивці або тим, хто за ним, стояв. Руський монах-хроніст не міг про це дізнатися від катепана, якого скарали на горло в Криму. Тож залишається тільки один висновок — причетні до злочину люди мешкали у Києві і мали можливість спілкуватися з літописцями Печерського (монахи, прихильники Ізяслава) чи Видубецького (прихильники Всеволода) монастирів. Що ж стосується Святослава, то він літописців завести собі не встиг. Тобто тінь підозри у причетності до смерті Ростислава падає на двох братів — Ізяслава та Всеволода.

Перший з них, великий київський князь Ізяслав зі своїми прозахідними настроями, та ще одружений на католичці, навряд чи міг бути спільником візантійського імператора. І хоча він, так би мовити, завізував рішення тріумвірів із забороненням вдові Тмутороканського князя вивезти своїх дітей до родичів в Угорщину, цей факт свідчить не стільки про його причетність до трагічних подій, скільки про те, що Ярославичі мали усі підстави боятися помсти сиріт, коли ті підростуть. А це означає, що організаторам вбивства не вдалося сховати усі кінці у воду, і широкому загалу стали відомі деякі подробиці цієї «кримінальної» справи, які висвічували саме «руський слід» на відміну від офіційної версії.

Вперше у Всеволода почала горіти земля під ногами. У розмовах Ізяслав та Святослав шукали причини появи чуток, що компрометували їхній рід і мали усі підстави підозрювати переяславського князя, одруженого на візантійській принцесі, який мав тісні стосунки з Царградом та грецькою громадою на Русі. Всеволод, звичайно, доводив свою не причетність до злочину і в цьому дещо пересолів. Тільки він один з Ярославичів назвав свого наступного сина Ростиславом і навіть заклав через три роки у своєму Видубецькому монастирі Михайлівський храм, який носить хрещене ім'я отруєного князя, бо інших Рюриковичів на той час з ім'ям Михайло просто не було. Така відкрита демонстрація Всеволодом любові до загиблого племінника могла ввести в оману кого завгодно, але ж не тих, хто знав брата змалку. Тому, мабуть, старші Ярославичі все ж таки згодом приперли його до стінки, і той був вимушений зізнатися у скоєному, пояснюючи свій вчинок тим, що, начебто, відстоював корпоративні інтереси тріумвірів. Адже загибель ізгоя, який погрожував стабільності великокняжої влади Ізяслава на Русі, надала можливість повернути Тмуторокань законному володарю Святославу і тим самим назавжди покінчити з небажаним прецедентом. Аргументи, як бачимо, переконливі, але нещирі. Не міг же він сказати правду: «Дорогі брати! Я вирішив вбити вас і ваших дітей, інакше не бачити мені і моїм нащадкам «золотого київського стола».

Звичайно, його думок брати не знали, а словам не повірили, але їх заспокоїла смерть у 1067 році дружини Всеволода, з якою, як вони гадали, обірвалися тісні стосунки їхнього брата з Царградом. «Оса втратила жало» — вирішили вони і помилилися, бо, як свідчать наступні події, диявольська «програма» переяславського князя все ж таки

була втілена в життя. Правда, після випадку з Ростиславом, який набрав небажаного розголосу, стало неможливим у вирішенні династичних питань вдаватися до отрути, адже тепер ніхто не повірить в природність передчасної смерті будь-кого. Треба було міняти тактику, тим більше, що на Русі почали розгортатися непередбачувані події.

У 1067 році полоцький князь Всеслав почав війну за Київ, але скоро його війська були повністю розбиті. Тріумвіри запропонували мир, цілували хрест, що не займатимуть Всеслава, якщо той прийде на переговори. Але слова не дотримали. Схопили полоцького князя разом з двома синами і посадили до київського поруба. Тепер на Русі, крім Ярославичів, володарів не залишилося, що наближувало криваву розв'язку. Перед Всеволодом постали наріжні питання: як позбутися старших братів і повернути втрачені позиції в Царграді? Спочатку треба було вирішувати друге питання, бо без підтримки греків про узурпацію влади годі було й думати. Тож і відсилає князь сватів до Візантії, пропонуючи дочку Янку у дружини сину імператора. Але сама наречена виїхати не встигла.

У 1068 році половці з великою силою зенацька напали на Руську землю. Об'єднані князівські війська програли битву. Ізяслав та Всеволод, який кинув Переяслав напризволяще, втекли до Києва, а Святослав до Чернігова. Ця поразка роздратовала киян, які стали вимагати у великого князя коней та зброї для продовження боротьби. Ізяслав відмовився і викликав цим загальний виступ мешканців столиці. Натопк кинувся до поруба, де сидів ув'язнений полоцький князь Всеслав. Почувши про це, бояри запропонували Ізяславу послати до поруба вірних людей, які б обманом запросили в'язня до вікна (дверей у порубі не було), і вбити. Проте старший з Ярославичів виявився нерішучим і втік до родичів у Польщу, а кияни визволили Всеслава, оголосивши його великим київським князем.

А що ж брати вигнання? Чому не прийшли на допомогу? Та тому, що вони зробити цього були не в змозі, навіть якщо і бажали. Їх князівства спустошували половці, а війська були розбиті. Правда, через півмісяця чернігівський князь Святослав зібрав-таки ратоборців і переміг хана Шарукана, уклавши з ним мирну угоду. Як відбувалися події на Переяславщині, нам невідомо, хоча Всеволоду, мабуть, теж вдалося захистити свої землі, уклавши династичний шлюб з половчанкою, яка при хрещенні отримала ім'я Анна. Саме від неї і народився у 1070 році Ростислав. Це вимушене одруження батька і поява в сім'ї мачухи, мабуть, неприємно вразили онука візантійського імператора Володимира Мономаха, перетворивши його у послідовного ворога степового народу. Емоції емоціями, але треба визнати, що іншого виходу у його батька і не було.

Таким чином, молодшим Ярославичам вдалося захистити свої південні кордони і встановити союзницькі стосунки з половцями. Але цього було явно недостатньо, аби розпочати боротьбу з Всеславом. По-перше, у київському повстанні взяла участь «грецька партія», зацікавлена у поваленні князя з прозахідною орієнтацією; а по-друге, новий великий князь спирався не просто на повсталий народ, а на рух прихильників язичництва, який робив останню спробу повернути стару віру на політичну арену. Не дивно, що літописець у своїй розповіді про київське повстання зробив передмову, у якій розмірковує про шкоду саме язичництва, бо виступи населення під проводом волхвів стали у ті роки майже буденним явищем, а полоцький князь Всеслав у піснях і билинах оспівується як князь-перевертень і чаклун. Мабуть, на диво сподівалися кияни, коли витягували його з поруба. Та дива не сталося.

Можновладці рідко бувають революціонерами. Одна справа з допомогою народу захопити трон, а інша, правити повстанцями. Тож, коли через сім місяців Ізяслав з польськими військами перейшов кордони Русі, Всеслав кинув своїх визволителів і втік до рідного Полоцька.

Приголомшені кияни звернулися до Святослава і Всеволода з проханням стати посередниками у переговорах з їхнім старшим братом. З переляку представники «грецької партії» навіть погрожували кинути Київ і податися до Візантії. Князі, рятуючи своїх прихильників, стали вимагати від Ізяслава зупинити наступ на столицю і гарантувати безпеку киянам. Той погодився, але слова не дотримував. Його син Мстислав, начебто без згоди батька, по-звірячому покарав учасників повстання, а поляки почали поводитися на Русі як завойовники.

Це глибоко обурило Святослава і привело у відчай Всеволода, адже у Києві гинули його прихильники. Доля наче насміхалася над ним, бо у Царграді вмер його сват, а новий імператор постриг у ченці нареченого Янки, що зробило позиції переяславського князя на Русі надто слабкими. Нічого не залишалось, як чекати слухного перебігу подій та вести таємні переговори зі Святославом про спільні дії проти Ізяслава. Замість триумвірату створювався ґрунт для дуумвірату. Але в ньому Всеволод відігравати головну роль вже не міг. Надто піднявся авторитет Святослава як полководця і захисника православ'я. Не дивно, що саме в нього, знайшов притулок засновник Києво-Печерського монастиря Антоній — прихильник ортодоксального напрямку грецької церкви. Мабуть, тому Царград став робити ставку саме на чернігівського князя. Саме в цей час Константинопольський патріарх створює спочатку в Чернігові, а потім і в Переяславі нові митрополії, що, на думку греків, робить неможливим для Ізяслава чинити тиск на братів по церковних каналах. Але греки не врахували суб'єктивний фактор-бажання дуумвірів захопити владу в Києві. Тому брати-змовники не прийняли участі у війні Ізяслава з полоцьким князем і, мабуть, за їх прохолодним ставленням великий князь відчув небезпеку, а може, і дізнався про таку, бо почав шукати союзу із своїм ворогом Всеволодом. Ця обставина і стала для дуумвірів приводом для виступу проти старшого брата. 22 березня 1073 року війська Святослава і Всеволода зайняли Київ.

І знову, як декілька років тому, Ізяслав тікає до Польщі шукати підтримки у родичів, а пізніше і у римського папи, обіцяючи окатоличити Русь, а кияни оголошують великим київським князем Святослава. Нарешті, на «золотому столі» сів здібний дипломат і полководець, відкрито боротися з яким було б самогубством. Це зрозуміли не тільки на Русі, але і поза її межами. Жодна з католицьких держав не бажала з ним воювати навіть під тиском Риму. Не турбували Руську землю і полівці.

А що отримав від цієї революції Всеволод? Та нічого! Адже не завжди у каламутній воді ловиться риба. І нових земель не отримав, і вплив його на прийняття рішень у державі після того, коли Святослав почав правити як диктатор, ослаб. Йому вже було 46 років, а надія отримати київський «стіл» залишалася примарною. Це було небезпечно у першу чергу для його дітей. Бо якщо Всеволод так і не стане великим князем, то в разі його смерті вони одразу стануть ізгоями. Тож, мабуть, саме Володимир Мономах і почав надихати батька на активніші дії. До того ж з'явилася слухна нагода. У Царграді трон захопив Михайло VII Дука — син померлого свата Всеволода і брат ченця — колишнього нареченого Янки. Тож переяславський князь і звертається до нового імператора з проханням надати йому допомогу у боротьбі з братом. І отримує згоду, адже сильна Руська держава завжди викликала у Царграда побоювання.

Правда, виникає питання — про яку допомогу йшла мова? Військова підтримка відпадає, бо Візантія ледь сама встигала відбивати напади ворогів. Навіть у Святослава просила війська для придушення заворушення у Корсуні. Натиснути якимось чином на клір руської церкви, залежної від Константинопольського патріарха? Така можливість, мабуть, була використана, бо Святослав дійсно зіткнувся з активною протидією лідера Києво-Печерського монастиря Феодосія, який проклинав князя за узурпацію влади і робив це так агресивно, що налякав інших ченців. Але погодьтеся, що церковні прокльони хоча і неприємні, але не такі ефективні, аби скинути з трону правителя. То що ж залишається? Та тільки одне — прискорити смерть конкурента. Засіб старий, але надійний. І справді, у 1076 році Святослав погодився зробити хірургічну операцію на шиї, де була якась «гуля» і од її розрізання помер. Хто і звідки були ці досвідчені «хірурги»? Відповідь на це питання не така вже й складна, якщо знати, хто тоді були медиками на Русі. Це могли бути або монахи того ж таки Печерського монастиря, де великого князя проклинали, або іноземці. Які? Теж зрозуміло. Бо під час протистояння з Ізяславом, який спирався на католицьку Європу, Святослав навряд чи погодився б довіритися західному лікареві. Та і де такого узяти в Києві? Інша справа православні греки, за плечима яких досвід не тільки античної, але і східної медицини. Не різали ж Святослава якісь дилетанти з його оточення? Можливо, це і нещасний випадок, але тоді дивує спритність, з якою переяславський князь опинився на троні. Вже на третій день! І його розпорядження поховати померлого не в Києві, а в Чернігові. А це не дрібниця. Пригадайте розмову Всеволода з помираючим Ярославом, який сказав сину, що коли той стане київським князем **після братів своїх по праву, а не насильством**, то тільки тоді в нього є можливість бути похованим поряд з батьком у Київській Софії. А якщо не стане великим князем по праву? Висновок один — тягнути труну в інше місце. Але ж Святослав став великим київським князем саме насильством. Так, мабуть, коментував своє розпорядження Всеволод. А якщо це так, то Святослав визнається узурпатором, а діти його оголошуються ізгоями. Як бачимо, усе і заздалегідь продумав Всеволод. Хоча стало це зрозумілим тільки через п'ять місяців.

У травні Ізяслав перейшов з польськими військами кордони Русі. Всеволод виступив йому назустріч і... помирився! Все розрахував лукавий князь. Навіщо битися з католицькою Європою, хай ляхи підуть геть, а Ізяслав стане знову великим київським князем. Та чи надовго? Адже після того, як він пообіцяв римському папі окатоличити Русь, він сам собі підписав смертний вирок. Царград такого не вибачає, і це добре розумів Всеволод. До того ж залишалася ще одна брудна справа — треба було позбутися дітей померлого Святослава, а самотужки це зробити було надто складно. По-перше, їх було забагато (п'ять), а по-друге, більшість із них мала войовничу вдачу. Проте Всеволод вирішив особливо з ними не церемонитися. Якщо раніше літописці фіксували смерть молодих князів словом «помер», то тепер писали відкрито «вбитий». Описувати усе це моторошно, та й ні до чого. Адже Всеволод вже майже не маскується. Та і у причетності його до злочинів у сучасників, мабуть, не було сумнівів, адже ізгої, відстоюючи своє місце під сонцем, підіймали мечі тільки на Всеволода. І робили це так затято, що той був вимушений звернутися за допомогою до свого старшого брата. Ізяслав пустив сльозу, пригадуючи молодшому брату зло, яке той вчинив йому свого часу, але був не злопам'ятний і врешті-решт виступив на його захист.

У 1078 році відбулася битва братів з племінниками. Ізгої, були розбиті, але ж тоді загинув і великий київський князь за обставин, що і

зараз викликають подив. Ізяслав стояв у піших рядах, тобто спостерігав за битвою, коли до нього ззаду під'їхав вершник і встромив йому в спину списа. Куди поділася особиста охорона великого князя? Чому біля головнокомандуючого не було тоді жодного кіннотника, хоча б для зв'язку, або коней на випадок відступу тощо? Питання риторичні, як і те, чию волю виконував невідомий вершник. Сталося те, що повинно було статися за розрахунками нашого «героя», який нарешті «законно» став, великим київським князем. Програма-мінімум, так би мовити, була виконана, але максимум — розчистити шлях сину Володимирі Мономаху до «золотого столу» була ще не завершена. Тому Всеволод і далі буде йти по трупах племінників, але вже заради інтересів свого сина, який тоді розпочинав свою «марафонську дистанцію» до влади. Правда, у цій боротьбі з ізгоями Всеволод був зв'язаний по руках і ногах політичними уподобаннями Царграду. Так, коли за спиною племінника Олега Святославича стала імперія, і той беззбройний зайняв Тмуторокань, великий київський князь зробив вигляд, наче нічого не сталося. Бо був впевнений, що доки він проводить процарградську політику, цей небезпечний ізгой йому не страшний. І бездіяльність Олега підтвердила розрахунки Всеволода. Так і сиділи вони тихо «по кутках рингу» майже десять років, бо маріонетки знали своє місце і добре розуміли один одного.

Тож у чому унікальність Всеволода? Та в тому, що на відміну від інших зверхників Руської землі йому вдалося не тільки узяти владу злочинним шляхом (це робили й інші), але і залишитися при цьому в тіні. Майже півстоліття цей князь, у якого не було шансів на київський «стіл», послідовно йшов до своєї мети і навіть вирішував при цьому надзавдання по усуненню конкурентів свого сина, якому зовсім нічого «не світило» у династичному розкладі. Однієї впертості та всепоглинаючої жадоби влади для цього не достатньо. Треба вміти на усі сто відсотків використовувати обставини і вчинки людей, діяти розважливо, цинічно підбираючи союзників, час і місце злочину і, звичайно, здібних його виконавців. До речі, згадку про останніх ми знаходимо у літописному некролозі про смерть Всеволода за 1093 рік: «І надходила до нього старість, і стали йому подобатися думки молодих, і раду він чинив з ними. А ці почали його підбивати, і став він невдоволений дружиною своєю першою, а людям не було знайти ніякої справедливості. І стали тіуни його грабувати людей і обирати продажами, а він цього не знав у недугах своїх».⁷

Тут виникають питання, які треба прокоментувати. Перше, чому підкреслюється, що саме старість зробила князя поганим правителем? Це ясно — аби виправдати, бо правду приховати неможливо, адже саме в останні роки, він як великий князь, був, так би мовити, на виду. Друге, хто такі ці «молоді»? Звичайно, тут маються на увазі не роки його підлеглих, а їх соціальний стан. Тобто «перші дружинники» (бояри) — люди з ім'ям і вагою в суспільстві відійшли в оточенні князя на другий план, бо усі питання Всеволод вирішував з «молодими» — такими, які на це права не мали за своїм походженням. Вони були серед феодалної верхівки Русі новими людьми, повністю залежними від примх свого «благодійника», і, крім нього, іншої опори в палаці у них не було. І останнє, чому вони вели себе так нахабно, начебто без відома свого господаря? Та тому, що відчували свою безкарність. Так поводяться тільки співучасники темних справ, пов'язані із своїм керівником одним кривавим ланцюгом. Мабуть, серед них і були наймані вбивці — «наушені дияволом», як емоційно охрестив їх літописець. Хоча вони були тільки знаряддям в руках справжнього найманця Царграда — Всеволода, який продав душу заради влади.

Злочинні «розборки» Ярославичів так скомпрометували ідею заповіту Ярослава Мудрого, що їх нащадки вирішили триматися іншого принципу — «отчини». Тобто, певні землі закріплювалися за окремими князівськими родами. Виникли провінційні династії ізгоїв, які, спираючись на силу своїх князівств, вели боротьбу за Київ, займаючи «золотий стіл» за складним розкладом феодалної ієрархії, причому не завжди законно, як це зробив Володимир Мономах, який своїм вчинком і погубив згаданий принцип, після чого про київську династію годі було й говорити. Київ перетворився на спільну спадщину усіх регіональних родів. А «наше», як відомо, ніколи не буде «своїм». Звідси і нечувані спустошення великого міста претендентами на престол. І дійсно, навіть що щадити «матір городів руських», якщо її все одно не віддати у спадщину сину, і згодом тут буде правити твій ворог з іншої династії? За півтора століття, наче у калейдоскопі, промайнули на київському троні аж 69 правителів. Одні князували довго, інші декілька днів, були й такі, які Київ просто руйнували і грабували. А якщо пригадати й половецькі набіги, то можна уявити собі, в якому вигляді постало місто перед монголами. А після них і зовсім дивитися було ні на що... І ніхто, крім поетів, не згадував про загальноруські інтереси. Тож і потягнулися Рюриковичі до ставки Батия, випрошуючи у загарбника права здирати три шкури зі своїх підлеглих. При цьому тільки один з них — чернігівський князь Михайло пригадав, що він християнин.

Про що думали далекі нащадки Ярославичів, блукаючи поміж монгольських вогнищ? Про Ярослава Мудрого, який перетворив унітарну державу на федерацію? Про злочини його найулюбленішого сина Всеволода та їх наслідки? Про руську церкву, яка так і не стала незалежною від царградської? Які ще думки можуть прийти на попелищі великої держави? Ніхто тоді не думав про об'єктивні закони розвитку суспільства, що доречно тільки у тиші академічних кабінетів. А на уламках минулого завжди пригадуєш вчинки людей, бо замість питань — «хто винен?» і «кому це вигідно?» постає інше — «що робити?».

Джерела та література.

1. Филист Г. М. История «преступлений» Святополка Окаянного. — Мн., 1990.
2. Літопис руський. — К., 1989. — С. 132.
3. Літопис руський. — К., 1989. — С. 98.
4. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — К., 1991. — С. 64.
5. Памятники литературы Древней Руси. XI — начало XII века. — М., 1978. — С. 403.
6. Літопис руський. — К., 1989. — С. 103.
7. Літопис руський. — К., 1989. — С. 132.